

OD LIVNA DO VELEŽA

Nas grupa rekonvalescenata-tifusara, koja se oporavljala u Livnu, tražila je da se što pre uputi u svoje jedinice. Centralna bolnica iz Klekovače i Jasikovca brzo se evakuisala u Glamoč i okolna sela. Nas su prebacili kamionom noću u blizinu Šćita, odakle ćemo lakše potražiti jedinice koje su kod Prozora.

Svuda uz put do Vukovskog svetlucaju male vatrice oko kojih se šćućurili deca i starci koji se povlače sa našim jedinicama. Zastali smo da ohladimo motor u blizini jedne vatrice oko koje se grupisala jedna porodica — dvoje starih, pomlađa žena i dvoje muške dece od 7 do 10 godina.

— Idemo — kaže stari — tamo napred kod Tita. Da mu rečem da još jače udari po ovim gadovima. Zaista nemamo ništa za hranu, a kao što vidite nijesmo ni obučeni dobro — pokazujući na decu koja su se uvila u neke žute i prsle ponjavice. — Bojim se za ovu žgepčad, ali i ovo će proći kao i sve teškoće i mi ćemo pobediti. Pobediti će Tito i ne žalim ovo što trpimo.

Sve je ovo žustro i rekao bih mladalački izgovorio i počeo da savija suvo bukovo lišće u dugački plavi listić, da bi malo kasnije nadopunio:

— Eto, šalju nam Pavelić i Hitler hartiju za pušenje. — To je bio letak koga su Nemci poslednjih dana često bacali iz aviona, pozivajući borce i narod na predaju . . .

Zora 16. februara 1943. godine zatekla nas je u selu Ripci, gde su se razmestili neki delovi koji su bili uz Vrhovni štab. Ovde se moglo ostati dan-dva, kako nam rekoše, no nama se nije ostajalo, jer su duga bila dva meseca odsustvovanja od jedinice. Što pre ih pronaći, to je bio naš cilj.

Rekoše mi da je naša brigada — 1. dalmatinska tu blizu i to me obradova. Obavestiše nas da je Vrhovni štab u selu Šćitu. To mesto znam dobro, jer smo ga prošle godine oslobađali

od ustaša. Od Ripaca do Sćita ima nešto više od jednog kilometra. Kamionima je tamo zabranjeno da idu, a sadanje zdravlje i kondicija koju smo imali nije garantirala da peške tamo stignemo. Zelja nekolicine nas je da tamo obavezno pođemo i ne samo da nam tačno kažu gde su nam jedinice nego i da vidimo Tita, ako mognemo.

Tifus je učinio svoje pa noge pri pešačenju otkazuju. Doktor Stanko Martinović*, koji nas je dopratio do Ripaca, to kategorički zabranjuje, mada se i sam priprema da tamo pođe. Iskrali smo se nas troje iz neke male kućice i nogu pred nogu pošli smo prema Sćitu.

Grmljavina topova kod Prozora koju smo slušali u selu Ripci malo je jenjavala. Zazviždi po koja topovska granata i tresne negde u vrh Gradine, a tamo gde su nam pokazali da je Prozor čuje se potmulo režanje mitraljeza i poneka eksplozija mine. Još u Ripcima su nam rekli da je Treća divizija napadala Prozor prošlu noć. Osloboditi ovo mesto znači stvoriti slobodan put dolinom Rame ka Neretvi, a to u ovoj situaciji je od ogromnog značaja.

Na putu ka Sćitu sretali smo kurire iz jedinica koje vode borbu kod Prozora. Doznajemo od njih, da iako su u toku noći razbijena sva spoljna utvrđenja oko grada, njegovo oslobođenje u potpunosti nije uspelo. Snažna vatra iz dobro utvrđenih bunkera italijanskog garnizona omela je Prvu dalmatinsku i Petu crnogorsku brigadu da u potpunosti izvrše zadatak. Deseta hercegovačka brigada obezbeđivala je napad na Prozor od pravca Rame. Pričaju nam kuriri da je neprijatelj imao dosta gubitaka, ali da se čvrsto drži.

— Nije ni čudo — kaže jedan komandir čete koji ide sa njima za VS. — Italijani su u gradu smestili dosta hrane, oružja i druge opreme pa to brane. Zato je tamo i jaka posada. Ima među njima dosta crnokošuljaša.

U svakom slučaju ovo im je važno uporište prema Neretvi. Oni sigurno proziru naše namere i pokrete naših jedinica. Zato je i uporna odbrana Prozora i čuvanje komunikacije dolinom Rame. Dobio sam dojam da su svi ovi koji dolaze sa položaja zabrinuti i umorni.

Jedan italijanski avion »pikateli« natera nas da se udaljimo iz kuće gde smo ručali i smestimo u jedan kamenjar nedaleko od nje. Hladni februarski dan, iako bez padavina, nije

* Dr Stanko Martinović poginuo junačkom smrću na Sutjesci.

pogodan da se dugo ostane vani. Među drugovima koji su se sakupili u kamenjaru čuju se glasni komentari o neuspeloj akciji na Prozor. Kažu da je drug Tito ljut zbog ovoga neuspeha i da je odlučno rekao komandantima jedinica koje su napadale:

— Prozor mora pasti!

— Prozor mora biti slobodan i to što pre. — Za ovu naredbu vrhovnog komandanta odmah se saznalo. Nju već znaju najistureniji borci Treće udarne divizije koji su prošle noći bezuspešno napadali Italijane u gradu i sada drže položaje u njegovoj neposrednoj blizini.

Nekako baš u vreme tih naših diskusija o Prozoru izađe iz kuće gde su nam rekli da je drug Tito, grupa rukovodilaca. I oni su živo diskutovali. Malo zatim izađe i drug Tito. Posmatramo ga kako stoji među njima, na pločniku pred kućom. Reklo bi se da je umoran, ali su mu pokreti odlučni. Naši se pogledi od njega ne odvajaju. .. Kako smo pouzdani u njega. Kako smo srećni kad je u našoj blizini i kad ga vidimo. . . . Primitio nas je i mi smo ga pozdravili vojnički. Otpozdravio nam je i ponovo ušao u kuću.

Rekoše nam drugovi iz Pratećeg bataljona da je svu noć radio. Posebnu teškoću u ovoj složenoj situaciji čine izbeglice čiji se broj penje na hiljade. Narod strada, od gladi i avijacije najviše.

Sa kuririma štaba naše brigade otišao sam u selo Donje Gostovo, tamo gde je smešten štab. Trebao sam ih dosta moliti da mi dozvole da učestvujem u napadu na Prozor i to sa svojom jedinicom. Rekli su mi da neću ići u svoj 1. bataljon nego u 4. gde nema komandanta nego ga zamenjuje zamenik komandanta 3. bataljona Gojko Ujdurović*.

Napad je počeo u 23 časa 16/17. februara. Juriš boraca naših brigada bio je stravično žestok. Iz svakog italijanskog bunkera, iz svake kuće bljuvala je ubitačna vatra »breda«. Ovim oruđima su rukovali crnokošuljaši, nemilice trošeći municiju. Naši borci su uz klicanje Titu i Partiji jurišali od jednog do drugog uporišta po nekoliko puta. Bezbrojni su ti juriši bili u toku čitave noći da bi se bunker po bunker razbio i osvojio. Ručne bombe su ubacivane sa metar odstojanja u otvore bunkera. Padali su borci pred njima i telima pravili zaklone za one koji će nastaviti sa jurišima, dok ih jednog po jednog ne bi uništili. Artiljerija je dovučena na 50 do 100 metara blizu

* Narodni heroj poginuo na Sutjesci.

bunkera i sigurnim pogocima tukla je puškarnice na njima. Svu noć su se juriši ponavljali i to sve žešći od ranijih. Krkljalo je kao u kotlu.

Negde u praskozorje prestalo je da puca. Grad je oslobođen. Mnogo je ratnog materijala zaplenjeno. Palo je u naše ruke brojno oružje, topovi, tenkovi i municija; hrane, odeće i obuće ima takođe dosta.

Zajedno sa Bogdanom Novovićem* članom politodela naše brigade ušao sam u oslobođeni grad . . . Razbojište posle žestoke borbe. Ulice zakrčene karetama sa municijom i pobijeni konji upregnuti u njima. Svuda po ulicama leševi poginulih boraca divizije »Murde«. Neki borci iz naše brigade osmelili su se i malo detaljnije zavirili u magacine sa hranom — naročito tamo gde je bilo marmelade i ruma. Na većini od njih to se brzo primetilo. Bilo ih je iz bataljona koga treba da primim . . . Našao je čika Janko**. Oštru opomenu sam prihvatio za sav nered, iako nisam komandovao u ovoj akciji. Nisam imao kad da se pravdam. Trebalo je brzo uputiti borce iz grada, a to nije bilo lako. Opravdanost čika Jankovih primedbi brzo se očitovala. Neprijateljska avijacija već je bila počela nadletati nad gradom.

Naš bataljon se prikupio u selu Naukovići blizu grada, na koga je čim smo ga napustili iz aviona bačeno mnogo bombi. Dim od razrušenih i zapaljenih kuća dizao se visoko. Imali smo kratak sastanak sa čitavim sastavom bataljona, sa kratkim osvrtom na izvršenje zadatka i njegovim dobrim i lošim stranama. Komesar je još jednom objasnio politički i vojni značaj oslobođenja Prozora.

— Prozor je oslobođen. Pao je neprijatelj pred naletom naših hrabrih boraca.

Posle uspešnih borbi za oslobađanje Prozora, Prva dalmatinska brigada, koja je imala velike gubitke, određena je kao rezerva vrhovne komande i razmestila se sa jednim bataljonom u Prozor, a ostali u okolna sela. Tada nam je rečeno da ćemo dobiti popunu novim borcima iz Dalmacije. Naš 4. bataljon posebno treba veću popunu, jer su njegovi gubici u borbi za Pro-

* Poginuo septembra 1943. god. kod Klisa.

** Moša Pijade.

zor zaista bili veliki. No, opšte stanje, iako malobrojnog sastava, je vrlo dobro. Hrane ima prilično, a sa odećom i obućom znatno se popravilo. Došlo je i nešto popune. Sve su to mladi borci.

Oko Gornjeg Vakufa su brigade Sedme banijske divizije i bataljoni Treće krajiške brigade. Glavnina naše divizije, Peta crnogorska i Deseta hercegovačka brigada, otišla je prema Konjicu i tamo već uspešno dejstvuje.

Bolnički ešeloni, sve jedan za drugim, dolaze iz Glamoča i Livna i razmeštaju se u Sćitu i selima oko Prozora. Mi smo čitavih pet dana bili na odmoru, a onda smo upućeni na položaje između Treće krajiške i Sedme banijske brigade, na liniji Vrteľjka — k. 803, na severnom delu Crnog vrha. Naš bataljon je bio u rezervi u zaseoku Trlica, sa zadatkom da u slučaju potrebe zauzme položaje na k. 1052 severno od Crnog Vrhā, jer je svakog časa očekivan napad na naše položaje.

Napad jaćih neprijateljskih snaga usledio je 24. II oko 10 časova, a ta su dejstva bila podržana avijacijom, tenkovima i artiljerijom. Naši su s manjim ustupcima zemljišta kod jedinica Sedme banijske divizije uglavnom zadržali položaj. Bio sam kod našeg bataljona kada je posedao položaje na k. 1052. U tom trenutku bilo je jako bombardovanje i silna artiljerijska vatra koncentrisana na ovu ćuku. Imali smo gubitaka, ali nas to nije omelo da po planu ne posednemo položaje. Naredili smo ukopavanje, iako je zemlja bila smršla i tvrda kao kamen. Ovo je dosta teško išlo, jer smo pored ostalih teškoća imali vrlo oskudan alat za to. No, zadatak je i u ovome dobrim delom izvršen. Bombardovanje iz aviona se ponovilo u nekoliko navrata.

Treći bataljon naše brigade zaseo je na k. 803, levo od nas i pod sobom imao pregled ceste od G. Vakufa, a naroćito njene serpentine do sela Karamustavić. Nemci su se nekolikq puta sa tenkovima upućivali ka položajima ovog bataljona, ali su odbijani pretrpevši gubitke. Cesta je bila na nekoliko mesta razrušena. Tu je komandant bataljona Pero Radević, gađajući iz PT-puške koju je pozajmio od Sedme banijske brigade, oštetio jedan tenk. Noć 24/25. februara donela je malo smirenje, pa se moglo preduzeti niz mera u cilju uređenja položaja, sme-nej jedinica i evakuacije promrzlih i ranjenih toga dana. Narednih nekoliko dana nisu preduzimana neka jaća aktivnija dejstva prema nama, već je jedino avijacija neumorno prosi-
pala sitne i krupne bombe po mestima gde su raspoređene naše

jedinice. Nekako smo se skoro i na nju bili navikli, pa smo se manje od nje bojali nego od hladnoće koja nam je u tim danima nanosila više gubitaka.

Ovo privremeno smirenje trajalo je do 27. II i donelo je neke promene u rasporedima jedinica na položajima. Treća krajiška brigada, koja je bila desno od nas na liniji Seoce — Orlišće, povučena je u rezervu u sela blizu Prozora pa je te položaje preuzela naša brigada sa Prvim i Drugim bataljonom. Sada se i našem četvrtom proširio odbrambeni rejon udesno. Dok se kod nas prema G. Vakufu privremeno smirivala situacija, jeka žestokih borbi iz doline Neretve sa pravca Konjica sve se jače čula. Glasovi o neprijateljskom nadiranju prema Glamoču pojačavali su težinu situacije. Znali smo da je sva naša bolnica koncentrisana tu odmah iza nas, u dolini Rame, ne više od 20 km od naših položaja. Držanje ovih položaja i odbrana na njima ima izvanredan značaj za našu bolnicu i za naša dalja dejstva.

Jutro 27. februara. Negde oko 9 časova na širokom frontu odjednom je zagrmelo. Žestoka artiljerijska vatra obasula je naše položaje. Naišla je i avijacija sa svojim smrtonosnim tovarima bombi. Nismo dugo čekali juriše Nemaca i ustaša na položaje. Osećamo da je to daleko jača snaga od one koja je napadala pre par dana. Svuda je na čitavom frontu zaplamtela borba. Izgledalo je da je najjači pritisak kod brigada Sedme divizije.

I kod naših bataljona je svojski zagrmelo. Bio sam na položaju kod 3. levokrilne čete. K. 803 sva je u plamenu eksplozija. Nemci su dovukli artiljeriju na cesti kod s. Karamustavića i neumorno tuku po položajima 3. bataljona. Dva tenka su se probila serpentinama pod samu k. 803 gde je cesta zarušena. Avijacija se u naletima smenjivala iznad položaja i tukla oba Crna vrha i Mačkovac. Smenjivali su se juriši za jurišem, ali bez uspeha. Naši su izdržali, iako su imali znatnih gubitaka. Noć je donela malo smirenja u pogledu dejstva pešadije, ali ne i dejstva artiljerije koja je neumorno tukla po položajima.

Neprijatelj nije mnogo uspeo u poduhvatu, iako je bio daleko brojniji i tehnički jači. Neznatan uspeh postigli su kod Sedme divizije na spoju njene Sedme i Osme brigade, između Kobile i Oglavka. Mali uspeh su postigli i kod našeg bataljona. Zauzeli su Vrteljak i tu zastali.

Noć je provedena u pripremama za sutrašnji dan, kad smo očekivali ponovni napad. Dali smo nešto bolju hranu borcima.

Novi dan osvanuo je sa žestokim napadima neprijatelja. Ponovile su se borbe skoro u svemu slične jučerašnjim. Jedino je bilo znatno manje avijacije, zbog snega koji je padao i slabije vidljivosti. Pred našim bataljonom neprijatelj je ponovo odbijen u pokušaju da zauzme k. 1052. Imali smo dosta gubitaka od bombardovanja i bilo je dosta izbačenih iz stroja zbog smrzavanja. Zaista su natčovečanski naponi boraca da izdrže sve ove teškoće koje su posledica borbi na vrhovima ovih planina i u ovom vremenu. Često se desi da im se onako promrzlim i hrana ne može podeliti preko dana, zbog dejstva neprijatelja. Reče mi Gojko Ujdurević da je prvu noć uputio drugu četvu sa Markom Lagatorom da napadne Nemce na bezimenoj kosi iznad Vrteľjka. Zadatak je izvršen u potpunosti, jer su ih iznenadili i bacili sa kose prema r. Vrbasu. Naneli smo im gubitke. Zaplenjeno je nešto oružja i hrane. Mi nismo imali gubitaka. Četa se vratila u sastav bataljona, jer tu čuku nismo imali nameru držati. Ova akcija unela je raspoloženje među borce.

Obradovala nas je vest da nam kao pojačanje pristižu jedinice Prve i Druge proleterske divizije. Treba izdržati dok one dođu. Noću 28/29. II stigla je preko Makljena Druga proleterska brigada i zauzela položaje između nas i Sedme brigade Sedme divizije. Znamo koliko je veliko to pojačanje i svi se radujemo, jer će se dobijeni zadatak sigurnije izvršiti. Naši su se dobrim delom ukopali u zemlju, a neki su napravili bunkere od kamenja. Ovih nekoliko dana odbrambenih borbi, primorali su nas na to, iako ranije ovo baš nismo najbolje praktikovali — bar mi u našoj brigadi. Ovde se pokazalo kao vrlo korisno i znatno je smanjilo gubitke, a i pomalo je toplije bilo, jer su se borci sabijali jedan uz drugog za vreme pauza u borbi. Trenutno je ispred nas bio tada 3. bataljon i svega jedna naša četa. Noć je protekla relativno mirno. Samo kod 1. bataljona vodila se kratkotrajna borba.

Narednog dana, 1. marta, svu žestinu borbi ponela je Sedma divizija. Vatra čitavog dana nije prestajala. Predveče smo doznali da je neprijatelj probio njihove položaje i zauzeo Kobilu. Tamo je upućena Treća krajiška brigada u pomoć. Situacija se znatno pogoršala, jer je neprijatelj sve jači i žešći. I mi smo ovog dana vodili žestoke borbe i neprijatelj je ovladao položajima naše čete na k. 1052. Noć smo proveli u pripravnosti, da sutra sa celim bataljonom stupimo u dejstvo. Čitavog dana 2. marta i nešto noću 2/3. vodile su Druga proleterska i naša brigada žestoke borbe za Crni vrh (k. 1129), koji je nekoliko

puta prelazio iz ruku u ruke. Početkom noći udarom dva bataljona Druge proleterske u bok isturenih delova 717. nemačke divizije i pritiskom dva bataljona Prve dalmatinske sa fronta, neprijatelj je odbačen sa Crnog vrha na serpentine prema Karamustavićima. Posle toga borba je pred našim dvema brigadama jenjavala. Naložili smo vatre pozadi položaja da se ugrelu borci. Ovog istog dana neprijatelj je koristio položaje na Kobili i ubacio jače snage, i prodro do Vilića gumna, gde je u krvavim borbama sa Četvrtom proleterskom i delom Treće krajiške brigade bio dočekan i uz velike gubitke odbačen natrag.

Već nam je 2. marta bilo jasno da se nećemo samo braniti. Radujemo se prisustvu proletera iz Prve i Druge divizije i zajedničkoj akciji sa njima. Već znamo i ko će s kim da napada. Nama su već rekli u štabu brigade da smo stavljeni pod komandu Prve proleterske divizije. Nije nam saopšteno vreme napada, ali osećamo da će to biti skoro. Jedva ga čekamo.

Napustio sam brigadnu ambulantu i pored protivljenja referenta saniteta Marina Britvića. Zeleo sam da budem u bataljonu. Saopšteno nam je negde izjutra 3. marta kuda ćemo napadati kao i vreme za napad. Naš bataljon napada sa Crnog vrha k. 1052, kroz šumu preko Vrteljka, na okuku ceste blizu reke Vrbasa. Desno će biti 1. bataljon naše brigade — moj raniji bataljon, a levo jedan bataljon Druge proleterske brigade cestom preko serpentina. Napad je trebalo početi predveče istog dana. Na ovom frontu napadače Deveta brigada. Tito će lično komandovati sa Makljena. Bez obzira što pred sobom imamo jače, po broju i tehnicima, neprijateljske snage, u uspeh napada smo više nego sigurni. Nemci ne smeju ostati oko G. Vakufa i moramo ih slomiti i proterati natrag.

Napad je počeo pred sami mrak 3. marta. Oživelu je na čitavom frontu. Čuli su se gromoglasni povici i juriši uz strahovitu i zaglušujuću vatru automatskog oružja i prasak bombi. Zaljuljao se front neprijatelja na čitavoj širini pred nama. Pred našim bataljonom bio je slab otpor i to samo manjih delova, koji su verovatno bili istureni u izvidanje. Noć naš je zatekla u pokretu kroz šumu, niz samu stranu Vrteljka. Čete su bile primaknute jedna drugoj i brzo smo sišli do reke. Tamo su jednovremeno stigle i čete 1. bataljona. Kod Druge proleterske, oko serpentina, vodila se jača borba. Naš izlazak u pozadinu neprijatelja prema k. 803 iznenadio je Nemce i u povlačenju od serpentina sukobili su se sa jednom našom četom. Borba nije dugo trajala. Na cesti blizu Karamustavića zaplenjena su dva

topa. Posluga je bila potpuno iznenađena i pobijena, a da se nije znala snaći. Zadržali smo se malo kod zaseoka Karamustavić. Zaplenjeno je i nešto pušaka i automata. Svuda je gorelo. Prva proleterska brigada već je vodila borbe oko s. Vrsi. Mi smo nastupali cestom.

Zora 4. marta zatekla nas je pred G. Vakufom . . . Ponovo sam se morao vratiti u brigadnu ambulantu, jer sam imao visoku temperaturu . . . G. Vakuf je oslobođen. Neprijatelj je oteran prema Travniku i Bugojnu. Naš protivudar je uspeo. Pretnja za naše bolesne i ranjene drugove u dolini Rame za sada je otklonjena. Jedinice su se vraćale prema Prozoru.

U selu Zastinju, 5. marta, ponovo sam stigao bataljon . . . Brigada je dobila zadatak da se preko Solakove Kule uputi u sastav svoje divizije, koja je vodila žestoke borbe na Neretvici. Više mi se nije odvajalo od bataljona. Predlažu da me nose na nosilima. Odbio sam i svu noć 5/6. i 6. III izdržao sam na konju. Nekoliko puta sam padao i izubijao se. U Podhum smo stigli oko podne 6. III. Tu smo se malo odmorili i ručali. Saopšteno nam je da ćemo iste noći preći Neretvu preko drvenog mosta, zapadnije od Ostrošca. Posle prelaska Neretve naš bataljon upućen je na kosu iznad sela Modriša, na levoj obali Neretve prema Lisičićima. Trebamo dejstvovati bočno, da pomognemo napadu Pete crnogorske brigade na tom pravcu.

Bolji smeštaj u selu Seljane i nešto toplije vreme u dolini Neretve malo su nas povratili u život. Naredni dan smo dočekali na položajima, jer nas je avijacija zorom isterala iz kuća. Borba oko Lisičića sve više se razgorevala. Mi smo dejstvovali iz dve »brede« i jednog minobacača. Između nas i neprijatelja krivudala je Neretva ledena i brza. U nekoliko navrata avijacija nas je tukla bombama i mitraljirala. Pored nas, kroz Seljane, prolazili su ešloni Centralne bolnice prema Idbaru. Naredna dva dana 8. i 9. III ostali smo na istim položajima trpeći artiljerijsku vatru i dejstvo avijacije, služeći kao bočno obezbeđenje Centralnoj bolnici, koja se užurbano prebacivala preko Idbara, dalje. Teški su prizori koje vidimo kod ranjenih i bolesnih drugova. U težnji da se dobije u vremenu nije se izgleda moglo obaviti ono najnužnije oko njih — previjanje ranjenika i davanje hrane na vreme. Tifusari čine posebnu teškoću u ovome. Gde god zastane kolona lože vatre i nekog vruga peku i kuvaju, a odmah eto avijacije i novih žrtava. Na jednom mestu u nekoj staji poginulo ih je tako 7—8.

Nas bataljon zanoćio je 10. marta u Idbaru, zaselak Čosić. Teški su tragovi koji je bolnica u svom prolazu ostavila. Ima na putu prilično svežih humki. Čim se svanulo povukli smo borce u podnožje visoke stene, iznad sela gde su se videle pećine, dok su kuvari i bolničari ostali po kućama. Ova je mera bila blagovremena i korisna, jer takoreći još se nismo ni smestili u kamenjaru, desetak aviona napalo je nemilice zaseoke Idbar i Čosiće bombama i mitraljiranjem. Za čitavih pola sata smenjivali su se nad ova dva zaseoka i bacali smrtonosne toware. Bilo je velikih gubitaka. Stradali su i meštani. I mi smo imali gubitaka. Dan smo proveli u kamenjaru, bez ručka jer ga je uništila avijacija.

Dva bataljona Prve dalmatinske brigade ostala su 15. i 16. marta na malom odmoru u s. Idbaru — zaseoci Mehići i Čosići. Dva druga bataljona sa štabom brigade otišla su prema G. Bjeljoj za obezbeđenje pravca prema Konjicu. Tamo i nas vodi put.

Glavnina Centralne bolnice je već kod Boračkih jezera i ka izvornom delu Neretve. Ispred njih Prva i Druga proleterska divizija gone četnike. Poslednji ešeloni bolnice užurbano su se prebacili preko ovih sela zadnje dve noći. Galama, pretnja i požurivanje pratilo je njihovo prelaženje kroz naselja ...

Osećamo da smo u ovoj neprijateljskoj ofanzivi prebrodili ono najteže. Sem Pete crnogorske brigade, koja se još nosi sa neprijateljem na desnoj strani Neretve oko Konjica, sve su snage prešle reku. One su sada u protivofanzivi. Rezultati su očigledni, jer stalno idemo napred. Pred nama, ka padinama Prenja i Veleža po gde-gde zadržale su se grupe razbijenih četnika koje Italijani uporno isturaju ispred svojih položaja. Njih obično naše jedinice likvidiraju uz put, bez nekih većih priprema. Ne mogu nam ozbiljno smetati da se spustimo u Nevesinjsko polje. Prema Mostaru su sve pravce zatvorili. Tamo najviše ima Italijana. Dato nam je na znanje da ćemo imati prilike poneti se s njima. Naš dalji pravac kretanja omogućiće nam to. To nas raduje, jer borba sa Italijanima je bila za sve interesantna, a za Dalmatince posebno. Iz svake do sada su izlazili kao pobednici. Samouvereni su u borbi s Talijanima.

Malo smo sredili jedinice posle izvanredno teških i krvavih borbi na Prozoru kod Gornjeg Vakufa. Ovo zadržavanje u

dolini Neretve, gde je znatno toplije, znatno utiče na našu jedinicu. I ako nam predstoji put ponovo u planinske predele, ne plašimo se jer znamo da smo svakim danom sve bliži proleću, a to mnogo znači. Organizam boraca sa morske obale nije navikao na ovako niske temperature, a k tome malo hrane i slabo su obučeni. Cesto nam je u Bosni hladnoća bila najteži neprijatelj, pa je dosta izbačenih boraca iz stroja.

Pokret iz Idbara usledio je 17. marta rano izjutra. Pravac pokreta bataljonima je dat prema Gornjem Zimlju, malom planinskom selu između planina C. Gore i Veleža. Tamo ćemo sigurno i dobiti zadatak. Od zaseoka Cosići preko Ljubmje planine, samo je uska planinska staza, kojom se može ići kolonom po jedan. Ona izvodi preko Visa ka selu Turiji i tu je potpuno otvoren pogled prema Konjicu, odakle neprijatelj može da prati svaki naš pokret. To mu dobro koristi za dejstvo artiljerije. Dugačke kolone jedinica, a naročito bolničke, činile su mu idealnu metu. Naš su bataljon, također opazili, i spratili ga dobro urakljenom vatrom artiljerije. Bilo je i ranjenih. Od njihovog ranijeg dejstva ostao je trag na ovoj putanji. Ima čak i nepokopanih drugova. Mi smo je prešli trkom, jer bi inače imali više gubitaka.

Zadržali smo se i noćili u G. Bjeloj. Svuda se pronose glasovi o našim izvanrednim uspesima. Svako ih priča na svoj način. Znamo da su četnici potučeni do nogu. Zaplenjeno je dosta oružja i opreme, ali hrane ima malo u njihovim komorama. Raduje nas što su sve naše snage u ofanzivi. Mi jedva čekamo da damo svoj udeo.

Naredni dan nas je zatekao na putu zapadnije od sela Borci prema Grabovici, gde je ponovo dat predanak. Tu je i štab brigade sa ona dva druga bataljona. U Grabovici smo održali sastanak štaba bataljona. Pretresli smo držanje boraca i rukovodećeg sastava posle prelaska Neretve. Imali smo nekoliko ozbiljnijih propusta o kojima smo na sastanku diskutovali.

Od sela, gde smo noćili, do Karaule nije daleko. Karaula je katun sa kolibama gde preko leta izdižu sa stokom seljaci bližih sela. Te su kolibe i sada netaknute. To je udoljina oivičena golim brežuljcima. Na jednom od njih je razvalina neke veće kolibe ili kuće. Valjda i po tome je dobila svoj naziv. Zanoćili smo u katunu 19. marta, sabijeni u kolibama kao sardine.

Na ovoj planini sneg nije veliki, čak je delimično prokopio, ali je hladnoća oštra. Oblačno je, pa se i noć ranije spustila. Tu su naši 3. i 4. bataljon. Sa nama je komandant brigade Gligo

Mandić. Osećamo da smo blizu nekog zadatka, ali gde i kako, još nam nisu rekli. Trenutno je bilo najvažnije naložiti dobre vatre i spremiti večeru za borce. Drvene ograde oko koliba su porušene, pa drva ima u izobilju, iako je ovaj katun na goletini.

Na k. 1046, severoistočnije od Hanskog polja, pošli smo na izviđanje i tamo dobili zadatak. Dva bataljona Desete hercegovačke brigade i ova naša dva, 3. i 4, napašće Zastolje 20/21. marta u cilju potpunog uništenja neprijatelja na njemu. Hercegovci će napadati sa severne i severozapadne strane, preko Varde i Plužna njiva prema kolibama gde je neprijateljska glavina i artiljerija. Mi ćemo napadati preko Hanskog polja, i to:

— 3. bataljon pravcem: severna ivica Hanskog polja — suvim potokom — Zvorak — razvalina na Zastolje sa istočne strane,

— 4. bataljon, u koje sam i ja, napada: sredinom Hanskog polja zapadni deo popaljenog sela G. Zimlje — severne padine Rušita šumom — k. 1170. Pred nama su četnici, na poredanim položajima, jedan iznad drugog.

Prema podacima na Zastolju ima oko 1.000 neprijateljskih vojnika sa baterijom topova. Ove podatke na izviđanju dao nam je jedan partizan pozadinac sa ovog terena.

Napad je trebalo da otpočne oko 19 časova istog dana. Izviđanje smo završili pre podne. Iako je bilo tmurno, sa povremenim snegom, dobro su uočeni pravci napada. Vratili smo se u sastav bataljona da dopunimo pripreme na način kako smo to uvek praktikovali. Sastanak štaba bataljona sa komandama četa prethodio je sastanku čitavog sastava bataljona.

Sastanak sa borcima održan je posle ručka između koliba. Samo jedno pitanje smo raspravljali: kako najbolje izvršiti dobijem zadatak? Objasnili smo sve što je bilo neophodno u vezi sa zadatkom. Rekli smo im kakvog neprijatelja napadamo i o njegovoj taktici u odbrani — naročito četničkoj posle njihovog slamanja na Neretvi, kao i o postupku sa zarobljenicima i zaplenjenim materijalom, na koje smo sigurno računali. Dali smo zadatak komandama četa za formiranje bombaških grupa. Posebno smo borcima objasnili da pri jurišima bacaju parole i povike radi zaplašivanja. Ovo naročito što se u prvom naletu srećemo sa četnicima . . . Skojevci su održali poseban sastanak, jer su oni uglavnom bili u bombaškim grupama.

— Noć se spustila ranije nego što je normalno trebalo očekivati. Vreme se namrgodilo i pomalo je rominjao sneg. Večeru smo dali ranije. Obilatija je od ručka. Oprema je dote-

rana kako se najbolje moglo. Bila je i smotra oružja. Municije ima dosta.

Mlađi borci koje smo dobili kao popunu posle oslobođenja Prozora u borbama na malom i velikom Crnom vrhu prekalili su se. Te borbe je čitav sastav ovog bataljona junački izdržao pet dana i noći, po snegu i vejavici na planini, sa malo hrane i slabo odeven. Svega su 25 dana u bataljonu ovi mladići i devojke, a već za sobom imaju jednu slavnu bitku — bitku za ranjenike u kojoj su oni dali svoj udeo. Opravdano ih rukovodilac SKOJ-a Ivica Barčot naziva »matorci«.

Odlučili smo da bataljon primaknemo što bliže neprijatelju i snažno grunemo. Dve čete smo dali napred, a jednu u rezervi. Na levom krilu gde smo mislili da će biti najgušće i od čega će zavistiti uspeh bataljona uputili smo 3. četu sa komandantom Mirkom Despotovićem. U njenom sastavu sve su mladići i na nju mnogo polažemo skoro uvek. Desno upućujemo 1. četu sa iskusnim i vrlo hrabrim komandantom 1. čete. Oni će održavati vezu sa 3. bataljonom. Drugu četu sa pratećim vodom uputili smo pozadi 3. čete. Sabili smo ih na dosta uskom prostoru, da bi silina udara bila što veća. Ovo je otprilike bio plan dejstva našeg bataljona. Nekako smo se unapred uspehu nadali.

Na Hanskom Polju je bio mrak kad smo uputili čete određenim pravcima. Vreme je dosta hladno. Sa nama su iskusni vodiči koji poznaju teren. I oni su ubeđeni u potpuni uspeh. Nama je najkraći pravac napada i stići ćemo na vreme određeno za početak dejstva. Primicali smo se položajima neprijatelja.

Zastolje osećamo pred sobom i nešto iznad. Idemo mu pravo sa čela. Po koji rafal mitraljeza zaprašti u noći ostavljajući svetao trag kroz vazduh. Verujemo da znaju za nas, pa ovo što pucaju računamo da je to iz straha. Već smo blizu njih. Mirko Despotović sa četom je pošao šumom. Primiće se vreme napada . . .

Odjednom je planula borba. Prvo se začela pred trećim bataljonom, pa se prenela pred nama. Citava strana od Zastolja prema G. Zimlju kao da se zapalila. Po svemu sudeći kao da su nas očekivali. Vatra neprijatelja ošinula je po našima, pre nego su oni počeli. Zakuvalo se gadno. Prva četa je pretrčala čistinu ispred četnika, koji halaču i sipaju uragansku vatru. Nemilice su trošili municiju i bombe, pa je od njihovih eksplozija i reskih rafala mitraljeza planina strašno ječala. Druga četa je pošla šumom za trećom. Očekivali smo da će njih dve bočno

snažno udariti po neprijatelju. Njima je zadatak da se što više približe položajima. Sreća je što minobacačke i artiljerijske granate prebacuju nas i eksplodiraju daleko pozadi. Desno od nas čuju se glasne komande članova štaba našeg trećeg bataljona i njegovi žestoki juriši.

Naši mitraljezi i minobacači su čekali komandu za dejstvo. Primakli smo ih vrlo blizu položaja neprijatelja. Očekivali smo dejstvo naše treće čete, pa da silovito navalimo. Napokon je i ona napala. Zagrmlele su ručne bombe i žestoko se prolomio poklič juriša. Borbu je prihvatila i prva četa. Planuli su prvi četnički rovovi. Naši su označili dokle su došli paljenjem vatre. Neprekidno su se čuli povici boraca i dobacivanje četnicima šta će ih snaći. Planina je gromela od sitne vatre i pokliča... Četnici su bili prestali sa dozivanjem, ali su pojačali bacanje svežnjeva italijanskih bombi. To daje u ovoj tamnoj noći stravičan izgled. I druga četa je ušla u borbu. Naši mitraljezi i minobacači su nemilosrdno tukli po rovovima ispod samih kuća na Zastolju. Sav se bataljon angažovao u borbu. Treća četa je očistila rovove na levom krilu i naterala četnike prema k. 1170. Komandir Mirko je izvestio da su zarobili nekoliko četnika i nešto materijala. Ovi u rovovima pred prvom se uporno brane. Tu je bilo malo uspeha.

Tamo na prevoju Zastolja gde su upućeni Hercegovci vodi se također žestoka borba. Desno od nas treći bataljon je napravio prodor i borba se pomicala uz brdo ka razvalinama kule. Dobijali smo dojam da su Hercegovci imali uspeha, jer je u početku oko koliba nastala strahovita graja i eksplozija ručnih bombi.

I treća naša četa je zastala u podnožju jedne kosice ispod k. 1170 na kojoj su se uporno držali četnici. Nisu nam dali pokrenuti se sa mesta, već su svežnjevima bombi prosto zapalili podnožje ove kose. U dosadanjim borbama sa njima nije bilo ovakve upornosti — pogotovu posle njihovog sloma na Neretvi?! Nekoliko uzastopnih položaja sa bunkerima uz kosu ostalo je za nama, ali njihovo čvorište odbrane uporno se brani. Pitali smo se koliko ćemo dugo ostati kao prilepljeni uz njih, ali bez nekog vidnog uspeha. Prva četa naročito nije mnogo postigla.

Kod trećeg bataljona opet se ponovila žestoka vatra, ali izgleda da i njima nije išlo. Imamo osetne gubitke. Treći bataljon se naročito žalio na gubitke. Neprijatelj je na uzastopnim položajima od podnožja brega do samih kuća na Zastolju organizovao višekatnu vatru. Ponovili smo juriše sa svim snagama.

Minobacači i mitraljezi oba bataljona tukli su gornje položaje četnika. Opet je nastao vatromet od bombi sa obe strane. Ovo je donelo nešto uspeha. Priterali smo ih pod samu k. 1170 i tu stali. Borba kod koliba severno od k. 1170 gde su napadali bataljoni 10. herc. brigade, stišavala se. Nastalo je i kod nas neko zatišje.

Opet su halaknuli četnici i uz strašnu dernjavu i prasak bombi izvršili su protivnapad. Bile su im znatno jače snage od onih sa kojima smo se do sada borili. Nisu bili sami četnici. Čuli su se dobro i italijanski glasovi, ali pozadi njih. Naravno četnici su išli napred. Oni su taj protivnapad izvodili sa dernjavom i snažnom vatrom. Prihvatili smo borbu i ako su bili iznad nas. Odbili smo im prvi nalet, ali drugi nismo mogli izdržati i povukli smo se na ivicu sela G. Zimlje odakle smo pošli u napad. Glavnina snaga u protivnapadu išla je na spoju našeg i trećeg bataljona. Imali smo gubitaka, naročito od ručnih bombi. Neprijatelj se iz rovova dalje nije kretao. Treći bataljon je izdržao bolje i zadržao je neke osvojene položaje.

Posle pola noći ponovili smo napad. Delimično je uspelo. Na našem levom krilu išla je druga četa i duboko se zarila u četnički raspored. Čete sa fronta su također napredovale. Nešto smo i zarobili četnika. Govore da su Italijani za njima i da ih uporno nagone na juriš. To su po izjavama četnici iz doline Lima u Crnoj Gori. U pozadini neprijatelja se nije čula više borba. Mi smo se primakli samom prevoju i trebalo je predaha. Ponovo je neprijatelj jurišao na nas i tu smo im naneli znatne gubitke, ali smo se morali povući i to malo dalje od onih položaja sa kojih smo pošli u napad. Oba su bataljona bila odbačena iz rovova.

Bilo je negde pred zoru 21. marta. Prikupljali smo se negde po sredini G. Zimlja. Ovo planinsko selo je popaljeno. Nema žive duše. Izvlačimo mrtve i ranjene. Ima ih više nego smo mogli računati. I to u akciji koja nam nije uspela. To nije baš lako. Komandant 3. bataljona Pero Radević sav modar u licu govorio mi je o teškim gubicima i o skoro uspejoj akciji.

Povukli smo bataljone. Naš četvrti pošao je u zaseok Kušići da zatvori pravac preko Hanskog polja. Treći je pošao u D. Zimlje. Akcija nije uspela iako smo naneli neprijatelju teške gubitke.

Dimitrije VOJVODIĆ ZEKO